

ЕПАРХИЈА БАЧКА
У ОСМОВЕКОВНОЈ ИСТОРИЈИ
СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ
ЗБОРНИК РАДОВА

УРЕДНИЦИ:
Светозар Бошков
Борис Стојковски и Предраг М. Вајагић

БАЧКА ПАЛАНКА – НОВИ САД, 2021

Издавачи:

Центар за историјска истраживања
Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за историју
Српска православна Црквена општина Бачка Паланка

За издавача:

Проф. др **Ивана Живанчевић Секеруш**
декан Филозофског факултета у Новом Саду

протојереј **Стевица Илић**
архијерејски намесник бачкојаланачки

Уредници:

Проф. др **Светозар Бошков**, *Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет*
Проф. др **Борис Стојковски**, *Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет*
др **Предраг М. Вајагић**, *Друштво наставника историје Бачка Паланка*

Рецензенти:

Проф. др **Ђура Харди**, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет; Др **Радмила Радић**, научни саветник, Институт за новију историју Србије; Проф. др **Слободан Бјелица**, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет; .

Превод резимеа на енглески: др **Јасна Капелан**; *Лектор:* **Татјана Пивнички Дринић** и протонамесник **Игор Игњатов**; *Службена каталојизација:* **Сава Живановић**; *Компјутерска обрада и њерелом:* Проф. др **Светозар Бошков**; *Штампа:* Принт студио М&А, Нови Сад; *Тираж:* 300 комада.

Информације о њудликации: Епархија бачка у осмовековној историји Српске Православне Цркве, Центар за историјска истраживања, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за историју, Српска православна црквена општина Бачка Паланка, ISBN: 978-86-6065-627-0.

Ако имате питања у вези са достављањем зборника, посетите почетну страницу издавача <http://www.ff.uns.ac.rs/biblioteka#digitalna-biblioteka>. Контакт за сва питања око објављивања, дистрибуције и ауторских права, можете добити на следећим адресама издавача: Филозофски факултет у Новом Саду, др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, телефон: +381214853860; e-mail: cii@ff.uns.ac.rs и Српска православна Црквена општина Бачка Паланка, Доситејева 1, телефон +381216045940; e-mail: arhnambpalanka@gmail.com

НАПОМЕНА О АУТОРСКОМ ПРАВУ.

Ниједан део ове публикације не може се прештамповати, репродуковати или употребити у било ком облику без писаног одобрења издавача, као носиоца ауторског права.

Са благословом Његовог Преосвештенства
Епископа новосадског и бачког господина др Иринеја

САДРЖАЈ

Реч уредника		9
Средњовековно насеље са црквом и некрополом на археолошком налазишту Шуваков салаш – Клиса код Врбаса	<i>Весна П. Грѓуровић</i>	11
Српски деспоти и њихови поседи у Бачкој	<i>Ненад Обрадовић</i>	17
Књижевност на тлу Бачке у оквиру подунавске књижевности	<i>Светлана Томин</i>	35
Епархија бачка под османском влашћу	<i>Александар Крстић</i> <i>Борис Стојковски</i>	49
Плаштаница и антиминс митрополита Исаије Ђаковића из 1708. године	<i>Владимир Баљ</i> <i>Павле Пајић</i>	67
Културно наследство православне славије у расејанију (Школа и писменост култура у Срба на Австриских земљах после великог исхода)	<i>Анна Кречмер</i>	79
Теолошко преосмишљавање идеје просветитељства кроз мисију владике Висариона Павловића	<i>Игор Ићнајов</i>	97
Храм Ваведња Пресвете Богородице и капела <i>Водица</i> у Врбасу	<i>Павле Б. Ордовић</i>	115
Демографске прилике у Бачкој епархији у XVIII и XIX веку	<i>Исидора Точанац Радовић</i> <i>Нино Делић</i>	125
Бачка епархија у првој половини XIX века (пописи 1823–1844)	<i>Владан Гавриловић</i>	141
Античка прошлост у <i>историји</i> Сергеја Николајевича Смараглова	<i>Светозар Бошков</i>	155
Владика бачки Платон Атанацковић и Српска Војводина у политици Светозара Милетића и црквене јерархије (Сличности и разлике у схватању националног питања код пречанских Срба)	<i>Дејан Микавица</i>	171
Архитекта Владимир Николић и Владичански двор у Новом Саду	<i>Гордана Пејковић</i> <i>Мирослав Николић</i>	185
Устројство Српске Православне Цркве у Угарској у монографији Емила Киша из 1901. године	<i>Золтан Бада</i>	201

Школовање епископа бачког Иринеја (Ђирића) у Русији	<i>Владислав Пузовић</i>	209
Допринос епископа бачког др Иринеја Ђирића у развијању и очувању Српске Православне Цркве и њених чланова	<i>Борис Фајфрић</i>	219
Епископ бачки Иринеј Ђирић и освећење манастира Свете Меланије Римљанке у Петровграду (банатски прилог историји Епархије бачке)	<i>Филиј Крчмар</i>	241
Изводи из извора о Јовану Вучерићу православном свештенику и преводиоцу	<i>Владимир Увалин</i>	259
Земљишни поседи Епархије бачке у аграрној реформи 1918–1941.	<i>Предрај М. Вајајић</i>	277
Светосавље између хришћанских вредности и националног интереса – поглед без претензија	<i>Саша Марковић</i>	289
Улога и значај црквене периодике у мисији Цркве на простору Епархије бачке	<i>Милан Р. Бандобрански</i>	303
Измештање православног крста у порту новосадске Саборне цркве 1956. године	<i>Пејтар Ђурђевић</i>	317

РЕЧ УРЕДНИКА

Осам векова аутокефалности Српске Православне Цркве представља један од највећих јубилеја у читавој српској историји и свакако један од кључних датума генерација које у овом тренутку обликују и црквени и научни живот. Имајући пред собом свечени лик Светог Саве и његово ванременско и непролазно дело стварања самосталне Српске Цркве, као помесне Православне Цркве, стожера целокупног српског идентитета, исходиште и есхатон српскога бића, уредници зборника су пожелели да историографски заокруже вишестолетно деловање Српске Православне Цркве на тлу Бачке. Захваљујући дубоком и истинском разумевању нашег епархијског архијереја Његовог Преосвештенства Епископа бачког господина др Иринеја, уз чији благослов се одржало и научно сабрање октобра 2019. године, сакупљен је низ угледних научних посленика да размотри разнородна питања места Епархије бачке у осмовековној повесници Српске Православне Цркве.

Снажном симбиозом Епархије бачке, као органског дела Српске Православне Цркве и Центра за историјска истраживања Одсека за историју Филозофског факултета у Новом Саду, а под покровитељством и уз подршку и Владе Републике Србије, односно Управе за сарадњу са црквама и верским заједницама, као и Покрајинског секретаријата за културу, информисање и односе са верским заједницама у Бачкој Паланци се октобра 2019. године сакупио импозантан број стручњака. Историја српског народа у Бачкој и његове Цркве од позног средњег века до савременог доба, историја књижевности и уметности, богословље, наука о књижевности, све су то били аспекти којима су се бавили учесници из Аустрије, Мађарске и Србије. Од институција издвајамо угледне светске универзитете попут оног у Бечу или Универзитет Лоранда Етвеша из Будимпеште, као и Српски институт из Будимпеште. Од домаћих установа Филозофски факултет у Новом Саду се посебно истакао и у организационом погледу, али и кроз радове у овом зборнику. Православни богословски факултет и Филозофски факултет репрезентовали су Универзитет у Београду, а излагача је било и из Историјског института у Београду. Низ колегиница и колега, који су презентовали на конференцији, а чији су радови штампани у овом зборнику, долазе са немалог броја знаменитих културних установа, попут музеја, архива и сличних. На концу, поменимо и врло запажено учешће представника и саме Епархије бачке, чијој је повесници зборник и посвећен, као и суседне Епархије сремске.

Овај зборник доноси одговоре на низ питања из прошлости Бачке дијецезе и може се рећи међи њену историју од позног средњег века све до савремене епохе. Сви периоди историје Епархије бачке овде су обухваћени, а намера је била и да се што више обради период пре самог формалног установљавања ове црквене покрајине, како би се, заправо, истакла једна вишестолетна генеза присуства православља и православних Срба уопште на овоме тлу. Стога је било важно писати о деспотским поседима у Бачкој, као и о месту подунавске књижевности, јер је од Светог Саве

наовамо књижевност нераскидива са Црквом. Значајни нови подаци су саопштени о историји Епархије бачке под османском влашћу, а презентован је и први помен манастира Ковиља у турским документима, чиме је почела историја ове велике православне, српске и бачке светиње. Карловачка митрополија, као нуклеус историје и културе српског народа у Хабзбуршкој монархији и сада је кроз низ саопштења имала своје важно место, које јој без сумње и припада са пуним правом. Важно место посвећено је школству, док је овај зборник значајно обогатила и мађарска перспектива једног већини непознатог прегледа устројства Српске Православне Цркве у доба Аустро-Угарске. Зборник представља и демографске прилике на тлу Бачке у новом веку, док је дат и занимљив аспект историје Епархије бачке из угла историје уметности и архитектуре. Велика међународна активност архијереја Карловачке митрополије према САД је приказана, а, сходно значају који ова личност има у нашој историји, може се наново прочитати низ веома запажених саопштења о епископу Иринеју Ђирићи у његовој многострукој делатности. Црква, као савремена институција деловала је и делује и кроз медије, о чему сазнајемо такође из угла Епархије бачке. Коначно, Светосавље као основа деловања и мисије Цркве, али и сваког појединца у претходних осам векова, нашли су се такође на страницама овог зборника радова.

Овај лапидарни и летимични приказ основних тема водиља већ дају назнаку да се ради о интердисциплинарном сагледавању историје Епархије бачке из разних перспектива и са међународног аспекта. Уредници се најсрдачније захваљују Његовом Преосвештенству Епископу бачком господину др Иринеју на архијерејском благослову и пуној спремности за сарадњу и заједничко деловање на ползу Цркве и науке. Поседна захвалност иде и свим ауторима који су од овог зборника сачинили неизоставно штиво у изучавању историје Епархије бачке. Иако у тешким пандемијским временима, овај зборник показује да лепу писану реч и научну мисао ништа не може спречити да се развија и даје бројне нове резултате.

*Проф. др Светозар Бошков
Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду*

*Проф. др Борис Стојковски
Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду*

*Преграј М. Вајаић
Друштво наставника историје Бачке Паланке*

децембра 2020. године

ДЕМОГРАФСКЕ ПРИЛИКЕ У БАЧКОЈ ЕПАРХИЈИ У XVIII И XIX ВЕКУ

Сажетак: У раду је представљена анализа демографских кретања православног становништва у Бачкој епархији из периода од друге половине XVIII до краја XIX века. За потребе рада обрађени су подаци из доступних црквених пописа Бачке епархије. Коришћени су архивска грађа и објављени пописи. На основу анализираних података праћене су промене базичних демографских показатеља, као што су број кућа, душа, брачних парова и полна структура становништва. У посматраном периоду бројност становништва порасла је за више од 50%, а број кућа је више него удвостручен. Етничка структура православног становништва Бачке епархије није се знатно мењала у овом периоду и већину су чинили Срби.

Кључне речи: Српска Православна Црква, Карловачка митрополија, Бачка епархија, демографија, становништво, Срби, пописи, статистика, XVIII век, XIX век.

Демографске анализе су неизоставни део модерне историографије и истраживања прошлости појединих области и народа. Због сложености проблематике, недостатка или неприступачности неопходних извора, ово поље истраживања је делимично занемарено. Најчешће се за потребе анализа користе пописи и друге врсте евиденције становништва које су спровеле и водиле државне власти. Постоје, међутим, и веома корисни извори другог порекла. У овом раду смо настојали да представимо резултате анализе статистичких података о становништву Бачке епархије на темељу извора црквене провенијенције. Реч је о црквеним пописима чији нам квантитет и квалитет омогућавају да сагледамо развој српског становништва у Бачкој епархији у дужем временском периоду, од друге половине XVIII све до краја XIX века.

Црквени пописи нису настали ради праћења демографских кретања и зато имају извесна ограничења, посебно за период XVIII века. Током прве половине XVIII века вршени су спорадично и мало их је сачувано. Најранији сачувани попис који обухвата целу територију Бачке епархије потиче из 1768/1769. године.¹ То је уједно почетна година у демографским истраживањима Бачке епархије која су представљена у овом раду. За старији период пописи нису сачувани, или још нису пронађени. Постоје подаци за поједине парохије и насеља који не могу да створе слику о целој Бачкој епархији. Од 70-их година XVIII века пописи се врше чешће и то омогућава

¹ Зеремски 1931: 57–58.

праћење демографских кретања.

Друго ограничење у коришћењу црквених пописа представља чињеница да су се границе епархија Карловачке митрополије мењале током XVIII века. Бачка епархија је једна од ретких чије су се границе рано усталиле и биле дуго непромењене – од 1713. до 1931. године.² Највећи део територије Бачке епархије био је под цивилном управом и у саставу Бачко-бодрошке жупаније. Само су два града била у другим жупанијама: Сегедин у Чонградској и Јегра у Хевешкој. У периоду од 1849. до 1861. године, када је Бачко-бодрошка жупанија била привремено укинута, Бачка епархија налазила се у Војводству Србије и Тамишком Банату.³ У склопу Бачко-бодрошке жупаније, знатним делом на подручју Сегединског протопопијата, постојао је до 1872. године привилеговани Потиски крунски дистрикт.⁴ Мањи део територије епархије био је под војном управом. То је био Жабаљски протопопијат који је обухватао целу област Шајкашког (Тителског) батаљона Војне крајине. Када је Шајкашки батаљон био развојачен 1873. године, његова територија је припојена Бачко-бодрошкој жупанији.⁵

Устаљене границе Бачке епархије, стога, олакшавају демографска истраживања и поређење података из црквених пописа са подацима из извора другог порекла, а пре свих из државних пописа. Тако је, на пример, према државном попису из 1869. године на подручју Бачко-бодрошке жупаније било 124.589 православних становника, док за исту територију црквени попис из 1865. године наводи њих укупно 122.710.⁶ Црквени попис из 1896. године наводи број од 134.860, државни попис из 1890. године 131.303, док онај из 1900. године 138.344 православних становника у жупанији.⁷ Одступања између пописа је могуће објаснити временском разликом као и другачијом методологијом евидентирања становника.

Веће промене спроведене су у унутрашњој организацији Бачке епархије током терезијанске реформе Српске Православне Цркве у Хабзбуршкој монархији, која је извршена 70-их година XVIII века. Тада је смањен број парохија и протопопијата у свим епархијама Карловачке митрополије. До тих промена Бачка епархија била је организована у 7 протопопијата: Новосадски, Паланачки, Футошки, Сомборски, Бајски, Сегедински и Жабаљски. Под притиском државних власти 1769. године

² Бачкој епархији је 1713. била припојена територија тада укинуте Јегарске епархије. Границе Бачке епархије нису мењане све до арондације из 1931. године, када су градови Баја, Јегра, Сегедин и село Сантово били изузети из Бачке и припали су Будимској епархији, а заузврат седам парохија у Барањи додато је Бачкој епархији (Грујић 1993: 96–97; *Православна енциклопедија*, I, 2002: 146–148).

³ Микавица и други 2016: 455–457.

⁴ Поповић 1959: 129–130; Гавриловић С. 1994²: 210–213.

⁵ Rothenberg 1970: 216; *Шемаџизам Епархије бачке* 1897: X.

⁶ Од укупног броја становника Бачке епархије смо одузели 620 становника Јегре и Сегедина пошто се налазе у другим жупанијама. У податке о броју становника Бачке жупаније према државним пописима смо укључили и податке за градове Бају, Судотицу, Сомбор и Нови Сад. Ови градови имали су посебан статус те су формалноправно били изузети из јурисдикције Бачке жупаније, тиме и из њеног пописа. *Уредба о уређењу* 1909: 191–192; *Az 1869. évi népszámlálás* 2005: 17–21, 212–217.

⁷ Из истог разлога као у претходном примеру (вид. претходну напомену), у податке о броју становника према наведеним државним пописима Бачке жупаније укључили смо оне за градове Бају, Судотицу, Сомбор и Нови Сад. *Шемаџизам Епархије бачке* 1897: 34–35, 64–65, 92–93, 116–121; *A magyar korona országában az 1891. év 1893: 124–129; A Magyar Korona országainak 1900. évi 1902: 180–185.*

укинути су прво Футошки и Бајски, а 1776. године и Паланачки протопопијат.⁸ У Бачкој епархији остала су четири протопопијата: Новосадски, Сомборски, Сегедински и Жабалски, и тај број није мењан у XIX веку. Сегедински протопопијат преименован је 1865. године у Старобечејски и пресељено му је седиште.⁹ Међу црквеним пописима забуну уноси онај из 1785. године према коме у Епархији бачкој и даље постоји пет протопопијата, дакле и Паланачки који је званично укинут девет година раније.¹⁰ То би, међутим, могло да буде потврда наше претпоставке да је број протопопијата у епархијама Карловачке митрополије смањиван постепено и да они нису укидани за живота надлежног проте.¹¹

Током XIX века пописи региструју мање промене у унутрашњој организацији протопопијата настале као последица мењања њиховог јурисдикционог подручја. Појединим протопопијатима су била прикључена или им била одузета нека насеља. То би, у одређеним случајевима, имало велики утицај на исказане демографске трендове у статистичким анализама. Да бисмо избегли погрешне резултате, одлучили смо да их саопштимо према систему распореда насеља, односно црквених општина у четири протопопијата какав је био 1896. године на последњем великом попису спроведеном у XIX веку. На тај начин можемо увек да поредимо исте територијалне целине у дужем временском периоду. Стога ће у овом раду табеле, у којима се пореде подаци из свих пописа из XVIII и XIX века, указивати на промене и трендове за протопопијате у њиховом територијалном опсегу из 1896. године.

До 80-их година XVIII века, од података потребних за демографска истраживања, црквени пописи садржали су само оне о броју насеља и кућа. Последњих деценија XVIII века у црквене пописе почиње да се уноси више података који имају значај за демографска истраживања. У том периоду промењен је формулар у који су уписивани подаци из пописа и уведене су нове рубрике о броју мушких и женских душа, брачних парова, удовица и удоваца, деце млађе од 15 година, младића и девојака старијих од 15 година и слично. Најранији попис Бачке епархије који садржи ову врсту података је напред поменути попис из 1785. године који је сачуван само у сумарном облику, а то ограничава могућност његове употребе.¹² У коришћењу пописа из XIX века такође постоје одређене потешкоће. Пописи из 1820, 1839/40, 1843/44. и 1865.

⁸ А. Г. 1904: 602; Mansi 1907: 564,740; Точанац Радовић 2014: 183.

⁹ Народно-црквени сабор је 1865. године одлучио да се оснује Старобечејски протопопијат, али је у пракси то било само преименовање постојећег Сегединског протопопијата (*Уредба о уређењу* 1909: 3, 6).

¹⁰ Руварац 1902: 97.

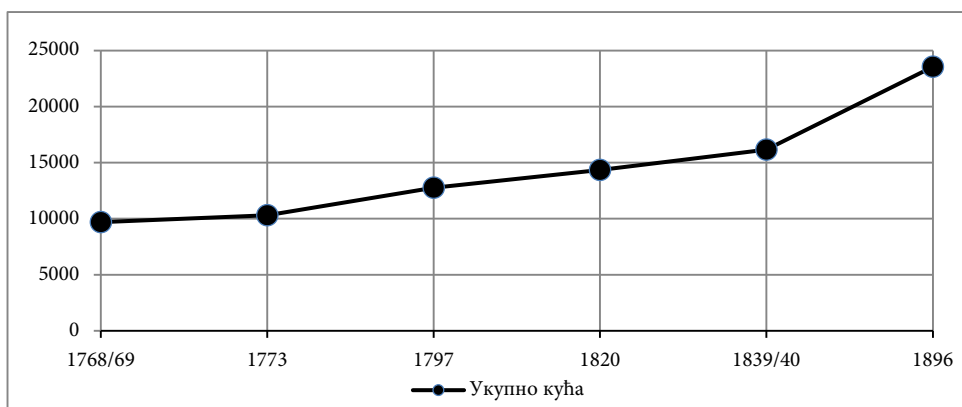
¹¹ На Народно-црквеном сабору 1769. године посланицима је само прочитана царска наредба о утврђивању сталне величине протопопијата. Тада није саопштено како ће протопопијати бити укидани нити шта ће бити са протама укинутих протопопијата. Само је за Осијечки протопопијат било наведено да ће бити укинут после смрти садашњег проте. То би могло да значи да је тако поступиено и у другим случајевима (Точанац Радовић 2014: 119).

¹² Попис из 1785. године сачуван је само у облику сумарних података и према организацији Бачке епархије на пет протопопијата. Податке нисмо могли да прилагодимо подели на четири протопопијата, према систему насеља из 1896. године коју смо узели као основу у овом раду. То је једини разлог зашто је попис Бачке епархије из 1785. године изостављен из табела које указују на демографске промене у појединим протопопијатима.

године не садрже податке о старости становништва.¹³ Попис из 1865. године, састављен на брзину за потребе Народно-црквеног сабора, објављен је у доста скромној форми (између осталог и без података о броју кућа) и за многе делове епархије је некомплетан, те су савременици морали да га допуњују подацима из државног пописа.¹⁴

Упркос недостацима ове врсте извора којих смо свесни, црквени пописи Бачке епархије пружају нам могућност да сагледамо промене у основним демографским показатељима и на тај начин стекнемо слику о демографским кретањима. Ради прегледности понављамо да смо за потребе рада користили податке из пописа спроведених 1768/69, 1773, 1785, 1797, 1820, 1839/40, 1843/44, 1865. и 1896. године.¹⁵

На темељу претходно описаних црквених пописа могуће је анализирати развој броја кућа, тј. *домова* у Бачкој епархији, као посредни показатељ демографских кретања у недостатку података о броју становника за старији период. У посматраном периоду од 1768. до 1896. године број домова се више него удвостручио. Пораст броја кућа од 9.693 колико их је било 1768. године на 23.557 1896. године преставаља увећање за 143%. Ово је један од доказа да је бројност становништва Бачке епархије евидентно расла.

Графикон 1. Број кућа у Бачкој епархији 1768–1896. године.¹⁶

¹³ АСАНУК, МПА, А, 1821/102; *Universalis schematismus* 1843/44: 51–60; Гавриловић 2002: 222–227; *Уредба о уређењу* 1909: 191–192.

¹⁴ Попис је настао на захтев Народно-црквеног сабора 1865. године како би се спровела нова расподела броја свештеника и олакшао договор око поделе парохија на румунске и српске. Према свему судећи, подаци за Жабаљски протопопијат нису ни достављени, те су коришћени они са „политичког пописа” (највероватније из пописа 1857. године уз процену о развоју становништва). Попис је објављен са одређеним грешкама у *Летопису* 1867. године. Грешке су исправљене у каснијој публикацији *Уредбе* из 1909. године (Васин 2015: 125; *Летопис* [Летопис Матице српске] 1867, непагинирани додатак; *Уредба о уређењу* 1909: 191–192).

¹⁵ Извори за податке које смо користили у раду: попис за 1768/69. годину – Зеремски 1931, 57–58; за 1773. годину – Точанац Радовић 2013: 96–104; за 1785. годину – Руварац 1902: 97; за 1797. годину – АСАНУК, МПА, А, 1797/33; за 1820. годину – АСАНУК, МПА, А, 1821/102; за 1839/40. годину – Гавриловић 2002: 65–66; за 1843/44. годину – *Universalis schematismus*, 1843/44: 51–60; за 1865. годину – *Уредба о уређењу* 1909: 191–192; за 1896. годину – *Шематизам Епархије бачке* 1897: 34–35, 64–65, 92–93, 116–121.

¹⁶ Извор: Табела 1.

Број кућа није растао равномерно на читавој територији Бачке епархије, нити истим интензитетом током посматраног периода. Међу протопопијатима, сагледавајући их у просторном опсегу из 1896. године, највећи раст броја кућа приметан је у Жабаљском, где је дошло до повећања за скоро невероватних 443%. То је посебно изражено у другој половини XIX века када почиње процес развојачења Шајкашког батаљона на чијој територији се простирао Жабаљски протопопијат. Веза између развојачења Шајкашког батаљона 1873. године и раста броја кућа у Протопопијату жабаљском не може да се оспори.

Протопопијат	Број кућа						Раст у %
	1768/69.	1773.	1797.	1820.	1839/40.	1896.	1768/69–1896.
Новосадски	3.619	3.765	4.172	3.445	4.550	5.522	52,58
Сомборски	2.961	3.156	3.938	4.821	5.100	5.843	97,33
Старобечејски	1.846	2.006	2.886	3.724	3.858	5.313	187,81
Жабаљски	1.267	1.382	1.762	2.364	2.647	6.879	442,94
Укупно	9.693	10.309	12.758	14.354	16.155	23.557	143,03

Табела 1. Број кућа у протопопијатима Бачке епархије 1768–1896. (према уједињеном систему из 1896. године).¹⁷

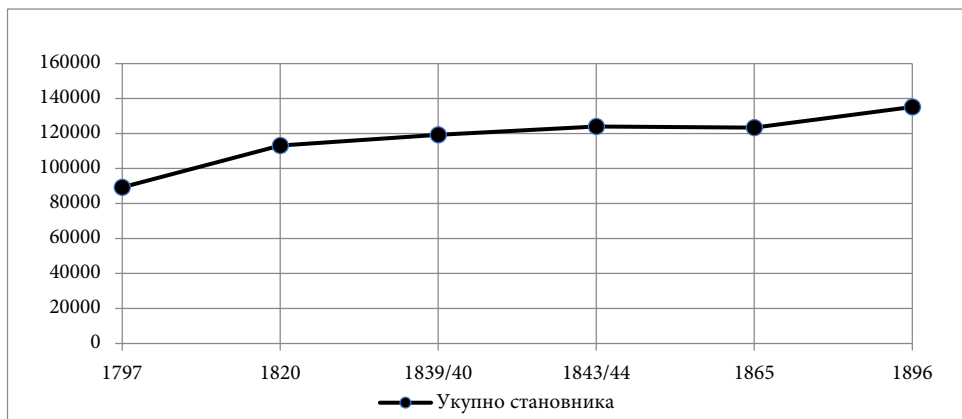
Од пописа до пописа, број кућа растао је различитим интензитетом. Будући да пописи нису вршени у истим временским интервалима, на пример увек на пет или на десет година, не можемо да пратимо на најбољи начин тај развој кроз време. Најмањи раст од 6,36% забележен је у периоду између 1768. и 1773. године, а то је логично ако се узме у обзир да је између два пописивања прошло свега пет година. У периоду између 1773. и 1797. године број кућа увећао се за 23,76%, између 1797. и 1820. године за 12,51%, између 1820. и 1839/40. године за 45,82%, а између 1840. и 1896. године за 45,82%. Уколико се, међутим, израчуна просечан годишњи раст броја кућа у наведеним интервалима, постаје јасно да је он био највећи на почетку и на крају посматраног периода: 1768/69–1773. (1,41%); 1773–1797. (0,99%); 1797–1820. (0,54%); 1820–1839/40. (0,64%); 1839/40–1896. (0,81%). Просечан годишњи раст броја кућа између 1768/69. и 1896. године износио је 1,12%, уз, разумљиво, највишу стопу у Жабаљском протопопијату (3,47%).

Повећање у броју кућа природно је повезано са повећањем броја *душа*, тј. са растом укупног броја становника. За један век, од 1797. до 1896. године, број становника Бачке епархије порастао је за мало више од 50%. По прогресивној

¹⁷ У свим табелама и графиконима у овом раду подаци за протопопијате у Бачкој епархији дати су према систему насеља и територијалном опсегу који је постојао у време пописа из 1896. године, последњег који је извршен у XIX веку.

Извори: 1768/69: Зеремски 1931: 57–58; 1773: Точанац Радовић 2013: 96–104; 1797: АСАНУК, МПА, А, 1797/33; 1820: АСАНУК, МПА, А, 1821/102; 1839/40: Гавриловић 2002: 65–66; 1896: *Шемањизам Епархије бачке* 1897: 34–35, 64–65, 92–93, 116–121.

годишњој стопи прираштаја то би било више од 4‰.

Графикон 2. Број становника Бачке епархије 1797–1896.¹⁸

Потребно је нагласити да овај прираштај није био уједначен ни територијално ни временски. Највиши прираштај забележен је у најранијем периоду од 1797. до 1820. године – 26,74% или 10,36‰ годишњег геометријског прираштаја. У периоду између пописа 1839/40. и 1865. године природни прираштај био је изузетно низак – 3,44% или 1,33‰ годишњег геометријског прираштаја. То се може објаснити последицама великих суша током 50-их година XIX века, као и ратним дешавањима током Револуције 1848/49. године. У последњем периоду, од 1865. до 1896. године приметан је раст од 9,63% или 2,97‰ годишњег геометријског прираштаја, који указује на опоравак становништва после демографског пада из средине века.

Протопопијат	Број становника						Раст у %
	1797.	1820.	1839/40.	1843/44.	1865.	1896.	1797–1896.
Новосадски	27.633	28.759	31.247	32.296	32.664	33.239	20,29
Сомборски	28.524	33.970	34.562	37.507	36.616	35.258	23,61
Старобечејски	19.726	26.830	27.101	28.000 ¹⁹	26.049	30.515	54,69
Жабалски	13.376	23.567	26.319	26.246	28.001	36.194	170,59
Укупно	89.259	113.126	119.229	124.049	123.330	135.206	51.48

Табела 2. Број становника у Бачкој епархији по протопопијатима 1797–1896. године (према управном систему из 1896. године).²⁰

¹⁸ Извори: Табела 2.

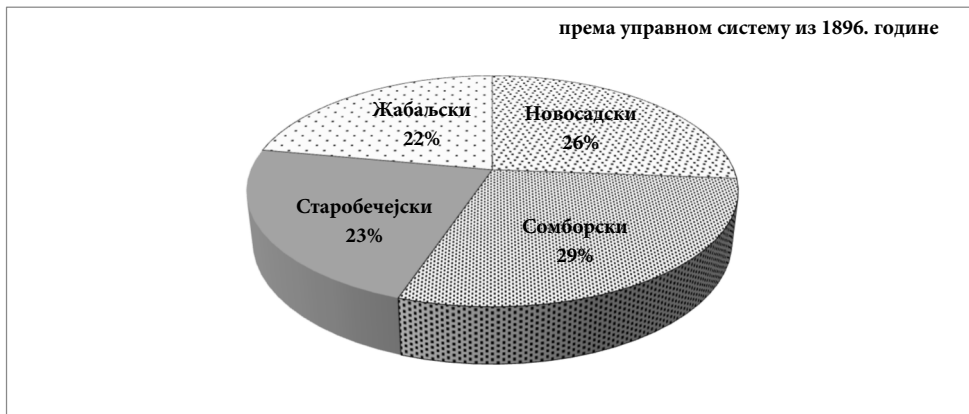
¹⁹ У извору недостаје податак за Сенту. Узимајући у обзир податке из претходног (1839/49) и наредног пописа (1865), проценили смо да је у Сенти било оквирно 2.500 *душа*. Та процена унета је у табелу.

²⁰ Извори: 1797: АСАНУК, МПА, А, 1797/33; 1820: АСАНУК, МПА, А, 1821/102; 1839/40: Гавриловић 2002:

Индикативно је да је прираштај био највиши у Жабаљском протопопијату, као што је и развој кућног фонда тамо био највећи. С друге стране, Сомборски протопопијат током читавог посматраног периода исказује слабе стопе раста. Такав развој имао је за последицу постепену промену у распореду становништва по целој Епархији. Док је територија Сомборског протопопијата 1797. године била насељена готово трећином укупног становништва, структура из 1896. године већ исказује поприлично равномеран распоред православних верника на сва четири протопопијата.

Графикон 3. Распоред становништва по протопопијатима 1797. године.²¹

Графикон 4. Распоред становништва по протопопијатима 1839/40. године.²²

65–66; 1843/44: Universalis schematismus, 1843/44: 51–60; 1865: Уредба о уређењу 1909, 191–192; 1896: Шематизам Епархије бачке 1897: 34–35, 64–65, 92–93, 116–121.

²¹ Извор: Табела 2.

²² Извор: Табела 2.

Графикон 5. Распоред становништва по протопопијатима 1896. године.²³

Брачност становништва била је на изузетно високом нивоу – 40–45% од укупне популације, што је јасан показатељ појаве раног ступања у брак током читавог посматраног периода. Ова појава често је праћена и високим уделом деце у популацији, односно великим наталитетом и снажним прираштајем становништва.

Протопопијат	Брачних парова					Брачност у %	
	1797.	1820.	1839/40.	1843/44.	1896.	1797.	1896.
Новосадски	6.324	6.456	6.648	6.773	7.092	45,77	42,67
Сомборски	6.508	7.678	7.803	7.441	7.507	45,63	42,58
Старобечејски	4.237	5.824	5.693	5.975 ²⁴	6.302	42,96	41,30
Жабалски	3.051	5.454	6.079	5.645	7.625	45,62	42,13
Укупно	20.120	25.412	26.223	25.834	28.526	45,08	42,20

Табела 3. Број брачних парова и брачност у Бачкој епархији 1797–1896. године (према управном ситему из 1896. године).²⁵

Наведене показатеље могуће је међусобно комбиновати и тако добити важне индексе о броју становника и брачних парова по кући. Резултати исказују јасну тенденцију смањења оба индекса, што упућује на боље услове живота, односно на напредовање изградње стамбених објеката. То је нарочито видљиво на темељу смањења броја брачних парова по кући, што указује на раздвајање великих и

²³ Извор: Табела 2.²⁴ У извору недостаје податак за Сенту. На основу претходног и наредног пописа проценили смо да је број брачних парова у Сенти 1843/44. године могао бити око 600.²⁵ Извори: 1797: АСАНУК, МПА, А, 1797/33; 1820: АСАНУК, МПА, А, 1821/102; 1839/40: Гавриловић 2002: 65–66; 1843/44: *Universalis schematismus* 1843/44: 51–60; 1896: *Шемајизам Епархије бачке* 1897: 34–35, 64–65, 92–93, 116–121.

вишегенерацијских домаћинстава у посебне целине. Ова појава је највидљивија у Жабаљском протопопијату, који је с краја XVIII века исказивао највише индексе, а стотину година касније имао је најниже. Узимајући у обзир значајно увећање становништва у истом периоду, објашњење за промену индекса би требало тражити пре свега у порасту броја кућа у другој половини XIX века на који смо указали у Табели број 1. Грађевинска активност у Жабаљском протопопијату је морала бити ванредна, будући да је испратила нагли пораст становништва и смањила просечан број чланова и породица по домаћинству.

Протопопијат	Становника на 1 кућу		Брачних парова на 1 кућу	
	1797.	1896.	1797.	1896.
Новосадски	6,62	6,02	1,52	1,28
Сомборски	7,24	6,03	1,65	1,28
Старобечејски	6,84	5,74	1,47	1,19
Жабаљски	7,59	5,26	1,73	1,11
Укупно	7,00	5,74	1,58	1,21

Табела 4. Број становника и брачних парова по кући у Бачкој епархији 1797. и 1896. године (према управном систему из 1896. године).²⁶

Старосну структуру становништва Бачке епархије у овом периоду могуће је сагледати само на основу пописа из 1785. и делимично из оног из 1896. године. У посебним рубрикама ту су наведени подаци о дечацима и девојчицама млађим од 15 година. Трећину становништва – 34,66%, чинила су 1785. године деца, што је доказ о изразито младој популацији. Податак да је 1896. године 18,44% од укупне популације имало између 6 и 15 година, такође указује на младу старосну структуру међу православним Србима. Одрасло становништво, према тадашњим мерилима старије од 15 година, већином је било у браку и 1785. године чинило је 47,19% од укупног броја становника. Само 10,21% одраслих тада није било у браку, уз додатних 5,57% удоваца и удоваца.²⁷

Однос између броја мушкараца и жена у Бачкој епархији у посматраном периоду ишао је у корист мушке популације. Изузетак представља Сомборски протопопијат где је у првој половини XIX века било више жена него мушкараца, што је можда последица доласка већег броја жена у урбане центре попут Сомбора. Индикативно је и да се током времена, узимајући у обзир Епархију као целину, однос постепено изједначавао. На крају XVIII века број мушкараца је значајно премашивао број жена, што је типична карактеристика демографске структуре османског Балкана у XIX веку. На крају посматраног периода однос је био већ скоро уједначен, али и даље није показивао

²⁶ Извори: Табела 1; Табела 2; Табела 3.

²⁷ Према попису из 1785. године у епархији је било 18.580 брачних парова, 1.368 удоваца и 3.019 удовица (Руварац 1902: 97).

класичну европску демографску структуру са већим уделом жена од мушкараца која је била последица дужег просечног животног доба жена. Тачне узроке овој појави историографија и демографија још увек нису са сигурношћу идентификовали.

Године	Број становника				Удео становника у %		
	укупно	до 15 година	изнад 15 година слободни	од 6 до 15 година	до 15 година	Изнад 15 година слободних	Од 6 до 15 година
1785.	78.743	27.293	8.039	/	34,66	10,21	/
1896.	135.206	/	/	24.936	/	/	18,44

Табела 5. Старосна структура становништва Бачке епархије 1785. и 1896. године.²⁸

Протопопијат	Број мушкараца на 1 жену			
	1797.	1820.	1839/40.	1896.
Новосадски	1,02	1,03	1,01	1,02
Сомборски	1,04	0,98	0,99	1,02
Старобечејски	1,05	1,03	1,07	1,01
Жабалски	1,07	1,02	0,99	1,02
Укупно	1,04	1,01	1,02	1,02

Табела 6. Однос полова у становништву Бачке епархије 1797–1896. године – број мушкараца на 1 жену (према управном систему из 1896. године).²⁹

Међу посматраним пописима само један, извршен 1820. године, садржи податке који прецизно указују на етничку структуру становништва Бачке епархије и по томе је јединствен. У преосталим црквеним пописима таквих рубрика нема. Познати етнограф XIX века, Јован Чапловић, навео је за 1797. годину и етничку структуру православног становништва Карловачке митрополије, али она у Бачкој није испитивана. Чапловић је тако целокупан број бачких православаца изједначио са бројем Срба.³⁰ Попис из 1820. године садржи посебне рубрике о етничкој припадности верника.³¹ Велику већину православне популације Бачке епархије 1820. године

²⁸ Податке из пописа од 1785. године треба узети са резервом због неслагања података појединих рубрика са сумарним бројевима. Међутим, чак и у случају другачијег рачунања, финални резултати не одступају битније од наведених у тексту и табели. Стога, попис недвосмислено указује на одређене карактеристике становништва. Извори: Руварац 1902: 97; 1896: *Шемаџизам Епархије бачке* 1897: 120–121.

²⁹ Извори: 1797: АСАНУК, МПА, А, 1797/33; 1820: АСАНУК, МПА, А, 1821/102; 1839/40: Гавриловић 2002: 65–66; 1896: *Шемаџизам Епархије бачке* 1897, 34–35, 64–65, 92–93, 116–121.

³⁰ Чапловић се свакако позива на црквени попис из 1797. године о чему сведочи и чињеница да наводи потпуно идентичне сумарне бројеве које садрже и архивска документа са пописа. У списима за Бачку епархију нису предвиђене рубрике о употреби језика или етничкој припадности. За банатске епархије постоје само описне рубрике о преваладавајућем језику/народности у насељу. Поповић 1925, 57; Csaplovics 1819: 70–71; АСАНУК, МПА, А, 1797/33.

³¹ У попису из 1820. године рубрике су насловљене са *Срби, Власи, Грци и Македowlаси*, односно Цинцари. Није јасно по ком критеријуму су подаци прикупљани и сортирани. Као једна од могућности намеће се језички кључ, а то би могло да значи да се заправо радило о етно-језичкој структури становништва

чинили су Срби, 98,16% од укупног броја. Мање од 2% православног становништва Бачке епархије чинили су Власи, тј. Румуни, Грци и Цинцари. Ситуација је била готово идентична у свим протопопијатима. Највећи део неспрске популације живео је у Новосадском протопопијату, али и тамо је њихов удео био минималан. Може се претпоставити да је оваква структура била трајна појава, односно да су готово апсолутну већину православног становништва у Бачкој епархији увек чинили Срби.

Становника								
Укупно	Срба		Влаха (Румуна)		Грка		Македowlаса (Цинцара)	
	Број	Удео у %	Број	Удео у %	Број	Удео у %	Број	Удео у %
113.079	110.994	98,16	1.396	1,23	261	0,23	428	0,38

Табела 7. Етничка структура православног становништва Бачке епархије 1820. године.³²

Црквени пописи епархија Карловачке митрополије регистровали су, у највећем броју, само православно становништво на посматраној територији. На територији Бачке епархије православно верници су чинили само један део укупне популације која је била верски и етнички разнолика. Поред православних, на простору Бачке епархије живели су и римокатолици, протестанти, Јевреји као и припадници других вероисповести. Државне власти подстицале су досељавање римокатоличког становништва, пре свих Немаца и Мађара. То је било у складу са хабзбуршком колонизационом политиком која је вођена не само у Бачкој већ и у другим деловима државе. Колонизација је неминовно довела до промене у квантитативном односу између верских и етничких заједница.

Испратити промене етничке или верске структуре Бачке све до друге половине XIX века није нимало једноставно због недостатка одговарајућих пописа. На подручју Угарске је током прве половине XIX века било немогуће спровести свеобухватан попис становништва због противљења и опструкције сталежа. Повремено су спровођени пописи неплемићког становништва, пореских обвезника и земљишта, али су њихов квалитет и прецизност упитни. Према јозефинском попису из 1787. године, на подручју Бачко-бодрошке жупаније (без Шајкашког батаљона који је био у Војној крајини) заједно са слободним краљевским градовима Суботицом, Сомбором и Новим Садам (који су били посебне управне области ван надлежности жупаније), живело је укупно 225.066 неплемићких становника. Приликом пописа с краја 1804. године број неплемића се увећао на 293.924.³³ Овако нагли пораст броја становника резултат је пре

Бачке епархије. С обзиром на праксу и могућности тадашњих пописа, овакво објашњење је и највероватније. Вид. и Гавриловић 1973: 129–130.

³² Извори: Гавриловић 1973: 132; АСАНУК, МПА, А, 1821/102.

³³ Подаци су дати према табели коју је у Бечком архиву пронашао и објавио Душан Поповић. Бројеви за Бачко-бодрошку жупанију се незнатно разликују у публикацији мађарског статистичког завода док су за градове идентични. Неплемићко становништво подразумева домицилно становништво без броја племића, свештеника и ослобођених војника. Вид.: Поповић 1925: непагинирани податак; Pótlás 1975: 20–23.

свега активне колонизационе политике. Нажалост, не знамо како се у том периоду променила и верска или етничка структура, али 1804. године је од укупно 148.429 мушких становника неплемићког статуса било 41.054 православних (27,66%) и 90.988 католичких (61,30%).³⁴ На истом подручју је 1829. године према једној процени живело већ 453.068 становника, од тога 115.345 православних (25,46%) и 282.843 католичка (62,43%).³⁵ Познати угарски статистичар XIX века, Елек Фењеш, проценио је за оквирно 1840. годину 458.622 становника жупаније, од тога 95.583 православна (20,84%) и 292.674 католичка (63,82%).³⁶ Након Револуције 1848/49. године стекли су се услови за одржавање правих пописа са уједначеном методологијом. Бачко-бодрошкој жупанији је 1873. године припојен и Шајкашки батаљон који је по етничкој структури био доминантно српски и са православном већином.³⁷ Према државном попису из 1869. године, са укљученим подацима за Шајкашки батаљон и слободне краљевске градове, Бачко-бодрошка жупанија је имала 609.475 присутних становника, од тога је било 124.589 православних (20,44%).³⁸ На последњем угарском попису из 1910. године, у жупанији је евидентирано 812.385 присутних становника, од тога 146.015 православних (17,97%) и 534.682 католичка (65,82%).³⁹ Демографски развој православног становништва на овом подручју је био негативан гледано у контексту са општим приликама. Укупан број православних верника се постепено увећавао, али веома спорим темпом и захваљујући прикључењу доминантно српског Шајкашког батаљона жупанији што, међутим, није зауставило процес смањења удела православних у укупном становништву. Анализа је показала да је управо у Жабаљском протопопијату (на територији батаљона) био највећи и константан прираштај. Да подручје батаљона није укључено у Бачко-бодрошку жупанију, удео православних у укупном становништву би се смањивао још брже и очигледније.

Црквени пописи, стога, пружају могућност истраживачима да допуне и прошире сазнања о демографским променама у оквиру једне верске заједнице – сазнања која су претходно стечена анализом података из државних пописа или других извора. Сачувани пописи Бачке епархије дају нам јаснији увид у демографска кретања

³⁴ Протестанти (лутерани и калвинисти), као и Јевреји, чинили су преостали удео у становништву. Поповић 1925: непагинирани додатак.

³⁵ Процена је спроведена на темељу података из шематизама Католичке Цркве, што и састављачи аустријског статистичког годишњака (где је процена објављена) сматрају за недовољно поуздан начин да се тачно утврди верска структура подручја (сматрало се да су подаци за неколике потцењени). У овом случају се, међутим, број од преко 115.000 православних житеља у Бачко-бодрошкој жупанији чини преувеличаним ако се узме у обзир да је 1820. у читавој Епархији (са Шајкашком) било око 113.000 верника. *Tafeln zur Statistik*, 1832, Tafel 73 – непагинирано.

³⁶ Фењеш се, слично претходно описаном случају (вид. претходну напомену), служио углавном шематизмима Католичке Цркве. Његов израчун за Бачко-бодрошку жупанију се чини реалнијим од претходног случаја, мада треба узети у обзир и неутврђен утицај епидемије колере из 1831. године на развој становништва у Бачкој (Fényes 1843: 34–53).

³⁷ Шајкашки батаљон је у првој половини XIX века имао оквирно 20.000 до 30.000 становника. Удео православних је 1831. године износио 95,03% (25.524 од укупно 26.858 цивилних становника). Делић 2014: 59.

³⁸ Укључени су подаци за градове Бају, Суботицу, Сомбор и Нови Сад. *Az 1869. évi népszámlálás* 2005: 17–21, 212–217

³⁹ *A magyar szent korona országainak 1910. évi* 1912: (II.) 176–183, 364–373.

православног становништва у дужем временском периоду. Подаци из црквених пописа указују на константан раст бројности становништва Бачке епархије. У периоду од 1768. до 1896. године број кућа у којима су живели православни верници увећан је за 13.864, то јест за 143%. Број становника се за један век, од 1797. до 1896. године, увећао за 45.947, односно за мало више од 50%. Раст православног становништва ипак није текао равномерно током посматраног периода. Најниже стопе раста примећују се током 40-их и 50-их година XIX века, и последица су природних непогода (суша) и ратних операција 1848/49. године.

Територија Бачке епархије није се равномерно развијала у демографском погледу. Црквени пописи јасно показују промене у расподели становништва према унутрашњој организацији Епархије на протопопијате. Крајем XVIII века скоро трећина православног становништва живела је на територији Сомборског протопопијата. Крајем XIX века становништво је било скоро равномерно распоређено на сва четири протопопијата. Највећи раст броја становника и развој кућног фонда међу бачким протопопијатима забележен је у Жабаљском, који је на почетку посматраног периода био најслабије насељен, а за сто година постао је најмногољуднији.

Брачност становништва била је током целог посматраног периода на високом нивоу и кретала се између 40% и 45% од укупне популације. Ту појаву често је пратио и висок наталитет. Међутим, удео деце у укупном становништву Бачке епархије могуће је сагледати само на основу два пописа. Трећину популације 1785. године чинила су деца до 15 година старости, а 1896. године скоро петина становника била је узраста између 6 и 15 година. Ти подаци, заједно са онима о броју брачних парова, указују на младу популацију Бачке епархије. У посматраном периоду било је више мушкараца него жена, иако се и у односу полова запажају промене. Крајем XVIII века број мушкараца је знатно премашивао број жена, док се крајем XIX века број жена скоро приближио броју мушкараца. О етничкој структури православног становништва Бачке епархије податке пружа само попис из 1820. године према коме је било 98,16% Срба, 1,23% Румуна, 0,23% Грка и 0,38% Цинцара.

Даље анализе ће, надамо се, показати и друге до сада мање познате карактеристике развоја становништва у овом делу Карловачке митрополије.

Библиографија:

Извори:

Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (АСАНУК)

- Фонд Митрополитско-патријаршијски архив А (МПА, А)

Летопис [Летопис Матице српске], год. 11, св. 111, 1867, нумерисана страна.

Шемаџизам Епархије бачке за годину 1897, Нови Сад: Управа Епархије бачке, 1897.

A Magyar korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei, I. rész, Budapest: Az Atheneum könyvnyomdája, 1893.

A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása, 1.Rész, A népesség általános leírása

- községenkint*, Budapest: Pesti könyvnyomda 1902.
- A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása 1*, Budapest: Az athenaeum Irodalmi és nyomdai r., 1912.
- Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–87*, Budapest: Statisztikai kiadó vállalat, 1975.
- Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, IV Jahrgang*, 1831, Wien: Statistische Zentralkommission, 1832.
- Universalis schematismus ecclesiasticus venerabilis, cleri orientalis ecclesiae graeci non uniti ritus I. Regni Hungariae partiumque eidem adnexarum nec non magni principatus Transilvaniae item literarius seu nomina eorum qui rem literariam et fundationalem scholarem ejusdem ritus procurant sub benigno-gratiosa protectione excelsi consilii regii locumtenentialis hungarici per Aloysium Reesch de Lewald excelsi consilii R. Locumtenentialis hung. Concilistam et I. Comitatus Strigoniensis tab. Jud. Assessorem*, Budae 1843/44.

Библиографија:

- А. Г. „Радња Архијерејског Синода 1776“, *Српски Сион XIV*, 1904, 599–603.
- Васин, Г. *Сабори Раскола: Српски црквено-народни сабори у Хабзбуршкој монархији 1861–1914*, Београд: Службени гласник, 2015.
- Гавриловић, В. „Пописи Бачке епископије 1823–1844“, *Зборник Мајице српске за историју* 65–66, 2002, 211–230.
- Гавриловић, С. „Срби у Угарској и Славонији од аустро-турског рата 1737–1739. до краја XVIII века“, у: С. Гавриловић (ур.) *Историја српског народа*, IV/1, Београд 1994², 195–216.
- Гавриловић, С. „Сумарни попис православних Карловачке Митрополије 1821. године“, *Зборник за историју Мајице српске* 7, 1973, 129–133.
- Грујић, Р. *Азбучник Српске православне цркве*, Београд: БИГЗ, Музеј српске православне цркве 1993.
- Делић, Н. „Становништво Војне крајине 1831. Верска структура, наталитет, морталитет, нупцијалитет“, *Зборник Мајице српске за историју*, 90, 2014, 55–69.
- Зеремски, И. „Попис свештенства и народа у Митрополији Карловачкој из 1769. године“, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, IV/1, 1931, 46–58.
- Калезић, Д. М. Пузовић, П. Павле, српски патријарх (ур.) *Православна енциклопедија*, I, Београд: Савремена администрација, 2002.
- Клицин, М. (прир.) *Уредба о уређењу црквених, школских и фондационалних дела јрчко-источне српске митрополије, одобрена њревишињим краљевским рескрипцијом од 10. аугуста 1868*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1909.
- Микавица, Д. Лемајић, Н. Васин, Г. Никовић, Н. *Срби у Хабзбуршкој монархији, 1526–1918*, I, Нови Сад: Прометеј, Радио-телевизија Војводине, 2016.
- Поповић, Д. Ј. *Срби у Војводини. Од Карловачког мира 1699. до Темишварског сабора 1790*, Нови Сад: Матица српска, 1959.
- Поповић, Д. Ј. *Војводина: Прилози проучавању наше земље и нашега народа, ојшњи гео I, Бачка*, Београд: Српска краљ. академија наука и уметности, 1925.
- Руварац, Д. *Српска митрополија карловачка око половине XVIII века*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1902.
- Точанац Радовић, И. „Бачка епархија у другој половини XVIII века: реформисање мреже парохија“, *Зборник Мајице српске за историју* 87, 2013, 87–108.
- Точанац Радовић, И. *Реформа Српске православне цркве у Хабзбуршкој монархији за време владавине Марије Терезије и Јосифа II (1740–1790)*, докторска теза у рукопису, Београд, 2014.
- Csaplovics J. von, *Slavonien und zum Theil Croatien, II. Theil*, Pesth 1819.
- Fényes A, *Statistik des Königreichs Ungarn I*, Pest 1843, 34–53.

Mansi, J. D, *Sacrorum conciliorum nova et apilissima collectio*, ed. J. B. Marin, L. Petit, t. 39, Parisiis: H. Welter, 1907.

Rothenberg, G. E. *Die österreichische Militärgrenze in Kroatien 1522 bis 1881*, Wien–München: Verlag Herold, 1970.

Sebök, L. (Ossz.) *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai*, Budapest: TLA Teleki László Intézet, 2005.

ISIDORA TOČANAC RADOVIĆ
NINO DELIĆ
Institute of History Belgrade

DEMOGRAPHY CIRCUMSTANCES OF THE BAČKA DIOCESE IN THE 18th AND 19th CENTURIES

Summary

The analysis of censuses performed by the Serbian Orthodox Church between 1768/69 and 1896 revealed important differences of basic demographic indicators in particular periods and parts of the Diocese of Bačka. According to the 1820 census an overwhelming majority of the Orthodox believers belonged to the Serbian nation (98,16%). The sex ratio changed from a noteworthy male majority in 1797 to an almost proportional distribution in 1896. Due to the data from two censuses, the population in the Eparchy was rather young, with a significant share of people younger than 15 years. The total number of Orthodox believers increased by around 50% in the 1797–1896 period. The highest growth rates occurred in the time until 1820, and then decreased rapidly. The slowdown was obviously a consequence of epidemics, bad harvests and the war conditions during the 1848/49 Revolution. The population growth was not evenly distributed in the Diocese. The total increase in population was most notable in the Protopresbyterate of Žabalj (more than 170%), which was positioned on the territory of the Military Frontier until 1873. This caused the change in the spatial distribution of the Orthodox population. In 1797 the Protopresbyterate of Sombor was inhabited by approximately 1/3 of all Orthodox believers, meanwhile the Protopresbyterate of Žabalj was populated scarcely (15% in share). In 1896 the population was fairly evenly spread across the four Protopresbyterates, and the Protopresbyterate of Žabalj had the highest share (27%). Housing conditions and household structures changed during the 1768/69-1896 period as well. The total number of houses in the Diocese increased more than the population (by 143%). This caused the average household to decrease from average 7 members in 1797 to 5,74 in 1896. The number of married couples per household decreased as well. The data for the Protopresbyterate of Žabalj reveal that massive constructing works must have occurred there, especially in the second half of the 19th century. Between 1768/69 and 1896 the number of the houses in the Protopresbyterate increased by extraordinary 442,94%. This caused the average household to decrease from 7,59 to only 5,26 members and the drop in number of married couples per house from 1,73 to 1,11 (an exceptional process changing the rates from the highest to the lowest among the protopresbyterates). Despite the population growth, the share of Orthodox believers in the total population of the Bačka County was constantly declining. The colonisation and immigration of non-Orthodox families combined with rather modest growth rates of the Orthodox ones, produced the Serbian population to drop under 1/5 of the population of Bačka.

Keywords: Serbian Orthodox Church, The Metropolitanate of Karlovci, Bačka Diocese, demography, population, Serbs, censuses, statistics, 18th century, 19th century.